

EDIČNÍ RADA

Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
Prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.
Prof. PhDr. Jaroslav Čechura, DrSc.
Doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.
Prof. PhDr. Petr Čornej, DrSc.
Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.
Doc. Mgr. Marie Šedivá Koldinská, Ph.D.
Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.
Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.
Prof. PhDr. Věra Olivová, CSc.
Prof. PhDr. Josef Petráň, CSc.
Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
Prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc.
Prof. PhDr. František Šmahel, DrSc.
Prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc. (předseda)

Základní problémy studia moderních a soudobých dějin

Jana Čechurová – Jan Randák a kol.

NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY

FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITY KARLOVY
V PRAZE

III. 1. Modernizace

Milan Hlavačka

Definice

Modernizace je pojem používaný sociology a historiky od konce padesátých let 19. století, jenž asociuje pozitivní účinky a také převahu evropského ducha. Pojmy modernizace, modernita a moderní společnost jsou pojmy značně „gumové“, nikoliv však disparátní. Většina sociologů a historiků modernizaci či modernitu definuje jako proces přeměny agrární společnosti v industriální. Industriální či moderní společnost již podle nich disponuje značným množstvím samoregulujících, samorádících či sebeorganizačních schopností. Proces modernizace je přitom většinou vztahován na posledních 250 let vývoje transatlantické a japonské společnosti. Moderní společnost se podle Jana Kellera [7: KELLER, 16] zrodila v historicky krátkém čase v průběhu revolucí, jež od základu proměnily jak způsob hospodářské produkce společnosti, tak způsob její mocenské reprezentace. Podle Kellera „se však nikdy nedospělo ke shodě, co přesně pojem modernizace znamená. Studie o průběhu modernizace zkoumaly pojem modernity například industrializaci a urbanizaci a technicko-vědecký pokrok. Definice modernizace se posouvaly do stále abstraktnější až obecnější roviny, kdy určujícím znakem se stává nárůst schopnosti systémové adaptace, tj. schopnost společnosti podřizovat se potřebám ekonomiky.“

Pro německého sociologa Petera Wagnera, z jehož myšlenkového bohatství právě Keller nejvíce čerpá, se jedná o proces součas-

ného osvobození a disciplinace lidského individua. Wagner v *Sociologie der Moderne* říká, že jeho „diskurs o modernitě se zakládá především na myšlence svobody a autonomie“ [15: WAGNER, 23–26]. Tím se částečně distancuje od níže popsaného převažujícího historicko-sociologického výkladu moderny, modernity či modernizace Reinharda Bendixe, M. Raimera Lepsiusů a Hanse-Ulricha Wehlera, kteří za základ moderny považují proces urbanizace, industrializace, demokratizace a vzniku empiricko-analytické vědy. Tento přístup Wagner nazývá po Giddensově příkladu „konceptem duality strukturálních opor“. Modernita podle něho tenduje v individuální sféře k nárůstu možností samostatně se rozhodovat a ve veřejné sféře pak k vytváření celoplošných a nadčasových sociálních institucí a vůbec k instrumentalizaci rozumu. Tímto vymezením se také přihlásil k strukturálnímu funkcionalismu Talcotta Parsonse, jenž přišel jako první s tezí, že moderní společnost se liší od tradiční především nárůstem racionálních rolí na úkor citových rolí, univerzálních oproti partiкулярním, funkčně specifických oproti nespecifickým. Anthony Giddens v knize *Důsledky modernity* říká: „Dynamika modernity se odvozuje z oddělení času a prostoru a jejich opětovného spojení ve formách, které umožňují přesné časoprostorové zónování sociálního života, vyvázání ze sociálních systémů [...], reflexivní uspořádání a přeuspořádání sociálních vztahů s ohledem na stále vstupující vlivy ovlivňující jednání jednotlivců a skupin“ [4: GIDDENS, 23].

Za kanonickou definici však lze pro historiky i nadále považovat matici Hanse-Ulricha Wehlera, již zveřejnil ve svém programovém díle *Modernisierungstheorie und Geschichte* v polovině sedmdesátých let 20. století, kde shrnul veškeré dosavadní přístupy do následujícího přehledného dichotomického modernizačního modelu:

	tradiční společnost	moderní společnost
alfabetizace	nepatrná	vysoká
povolání	jednoduchá, stabilní	diferencovaná, měnící se
sociální hnutí	stabilní	mobilitní
diferenciace příjmů	nízká, velké rozdíly	vysoká, tendence vyrovnávání
empatie	nízká	vysoká
rodina	dominance velkých přírodních skupin	malá rodina, konkurující vliv skupin
funkce	nejasné	specifické
vláda	lokální, personální	centralistická, anonymní
kommunikace	osobní	média
konflikty	otevřené	institucionalizované, ohrazené
sociální kontrola	přímá, personální	nepřímá, byrokratická
délka života	nízká	vysoká
mobilita	nízká	vysoká
normy	konzistentní	nestálé
organizační stupeň	nízký, neformální	vysoký, formální
politická partitipace	nízká	vysoká
charakteristika pozic	uzavřená, připsaná	otevřená, nabytá
produktivita	nízká	vysoká
právo	náboženské, osobní	abstraktní, formální smlouvy
náboženství	dogmatické, podpora státu	sekularizované, odluka státu a církve
role	všeobecné	specializované
osídlení	venkovské	městské
sociální struktura	homogenní, stabilní lokální skupiny	městská, heterogenní, vysoká mobilita
stratifikace	stavy	egalitářské rozvrstvení, spočívající na dělbě profesní pozice
technika	zaostalá	rozvinutá
jednání	vnitřní řízení	vnější regulace
hodnoty	partikulární	univerzální
hospodářství	agrární	průmyslové či průmyslově agrární

Dichotomie se zakládá, jak známo, na srovnání (dvou) ideálních typů: na jedné straně se nachází ideální typ tradice či tradiční společnosti jako výchozí bod a na straně druhé pak ideální typ současné doby. Takovéto rozvinutí modernizační teorie s obsáhlým katalogem „proměnných“ je nazýváno deskriptivní matricí pojímaná jako progresivní, nevyhnutelný, nezvratný, globální, komplexní, systémový, zdoluhavý, nedělitelný a progresivní lineární proces, skládající se z šesti vzájemně propojených procesů či subsystémů, jejichž společným jmenovatelem bylo už výše zmíněné „permanentní navyšování racionalizačního potenciálu“. Modernizace se tedy skládá z šesti subsystémů, jimiž podle Hansa Ulricha Wehlera jsou:

- 1) hospodářský růst, respektive generalizace trhu a nová organizace výroby
- 2) strukturální diferenciacie a sociální prostupnost
- 3) proměna hodnot a přechod od partikulárních k univerzálním zájmům
- 4) prostorová a sociální mobilizace
- 5) participace na moci
- 6) institucionalizace konfliktů

A nad tím vším se vznáší zcela jiné chápání času a prostoru než v minulosti.

Nina Degeleová a Christian Dries se v knize *Modernisierungstheorie. Eine Einführung* [3: DEGELE – DRIES] pokusili o periodizaci moderny následujícím způsobem:

- 1) předmoderna (do 1500)
- 2) raná moderna (1500–1800) – raně kapitalistické hospodářské struktury (diferenciace, role obchodu), vznik moderního státu s finanční a mocenskou svrchovaností a centrální správou, užití knihtisku, demografické změny spjaté se zemědělskou, protoindustriální a průmyslovou revolucí
- 3) průmyslová moderna (1800–1970) – industrializace, politická a hospodářské revoluce
- 4) pozdní moderna (po 1970) – teorie trvalého rozvoje získala na nevěrohodnosti v důsledku ropné, hospodářské a ekologické krize

Kritika teorie modernizace

Téměř okamžitá kritika tohoto modelu se zakládala na tvrzení, že dichotomizace – tak typická pro modernizační teorie – svádí k představě, že tradice je brána jako počátek dějin a moderna jako jejich konec. Celé dějiny mezi tím pak jako by se staly pouhým přechodem či transformací zbytků tradice s prvními náznaky modernity. Při takovém modelování dochází k nesprávné nivelizaci rozdílů v tradicích mnoha zemí. Tento model až příliš předpokládá shodnost, podobnost či přímo stejnost výchozího stavu v různých geografických oblastech. Proto základní námitky kritiků tohoto modelu zněly: Tradiční společnost nebyla až tak výlučně statická, jak autor představuje. Evoluce není lineárním vzestupem, nýbrž zná také propad, přerušení, okliku či regres. Navíc má odlišný průběh v různých sférách života. Struktury jsou v modernizačních teoriích příliš nadřazovány procesům. „Modernější“ hodnotový systém nemusí nutně likvidovat ten starší, mnohdy se vytvoří syntéza obou. Modernizace se snaží překonat krizi tradiční společnosti, přitom však vyvolává krize nové. Tyto nové krize jsou závažnější než minulé. Jsou jimi:

- 1) Krize identity vzniká jednak vlivem politického definování a institucionální přestavby regionálních a náboženských zvláštností, jednak už samotnou recepcí myšlenky budování národního společenství.
- 2) Legitimizační krize vyplývá z proměny základny legitimizace (z tradiční náboženské na sekularizovanou a racionální).
- 3) Participační krize vzniká vlivem rostoucí politické participace. Jde v podstatě o konflikt mezi tradičními elitami a dosud neprivilegovanými skupinami.
- 4) Integrační krize je reakcí na permanentní strukturální diferenciaci a zároveň bojem o překonání rozdílů (regionálních, stavovských, náboženských).
- 5) Penetrační krize je vlastně odporem dosud autonomních skupin bránících svou sociální a geografickou periferii před zásahem moderních správních struktur (institucionální plošná vláda).
- 6) Distribuční krize vzniká jako problém přerozdělování (zboží, hodnot, životních šancí).

Jak vidno pojem modernizace potřebuje vždy precizaci a přesné analyzování, zvláště tzv. proměnných faktorů, jakými jsou například proces růstu obyvatelstva, úroveň urbanizace, alfabizace, byrokratizace, charakteristika hospodářského vývoje, existence či neexistence sociální politiky, nárůst mobility a komunikace či politická participace. Pro konkrétní výzkum těchto procesů je nutné přesné umístění následujících pojmů a charakteristik:

1. Klíčová role trhu, jenž se stává určujícím nejen pro ekonomiku, nýbrž pro celou společnost. Výrazná nadprodukce a prodej zboží na trhu.
2. Rozvoj dělby práce.
3. Přesun těžší výroby nejprve do sekundárního a posléze do terciárního sektoru.
4. Nová role vzdělání, kvalifikace pracovních sil.
5. Společnost se v souvislosti s tržním hospodářstvím a urbanizací stává anonymní, proto jsou nutné jiné mechanismy kontroly jednatelů.
6. Stavovské dělení společnosti je nahrazeno třídním. Postavení jednotlivce přestává být určováno příslušností ke stavu, rozhodující je postavení na trhu a v nacionální komunitě.
7. Sekularizace společnosti nabývá na intenzitě.
8. Nástup nových médií, tedy masové komunikace umožňuje šíření ideologie.
9. Svět se „zmenšuje“ a vzdálenosti „zkracují“, čímž vzrůstá role mobility.

Městská společnost a modernizace

Prvky modernity či modernizace se soustřeďovaly v prostředí transatlantické civilizace především ve městech, v nichž nazrávaly všechny změny, konflikty a bolesti světa moderny. Městská, tedy koncentrovaná společnost byla přinucena jako první k jejich reflexi a k hledání jejich řešení. Města byla podle Dietera Schotta možno považovat za „průkopníky modernizace“, jak protože se tady udála celospolečenská modernizace, tak i protože města, respektive městské komuny začaly právě v druhé polovině 19. století jednat cílevědomě jako „agenti technicko-stavebně-architekto-

nické modernizace“. Každé velké město přinejmenším v západní a střední Evropě postihla po vzoru Paříže tzv. „hausmannizace“, v jejímž důsledku došlo k hygienizaci, prozelenění, prosvětlení a dopravnímu zfunkčnění města, což bylo doprovázeno nejen řešením sociální, respektive bytové otázky, ale také procesem zbyrokratizování a zprofesionalizování městské správy. Město se tak stalo prvním prostředím aplikované – a někdy až bezbřehé – funkcionality a racionalizace.

Podle Daniela Lerner se proces modernizace projevuje ve čtyřech vzájemně propojených a ovlivňujících se dimenzích: urbanizaci, scholarizaci (tedy účasti na intenzivním a systémovém vzdělání), účasti na intenzivní komunikaci či mobilitě a politickém spolupůsobení. Lerner se domnívá, že právě provázání těchto čtyř dimenzí ukazuje na systémovou koherenci a je indikátorem modernity, případně umožňuje zařadit určitou komunu či společnost do typu tradiční, přechodné nebo moderní.

Ve vztahu k vývoji městského osídlení a proměn funkcí měst se pak modernizační historicko-sociologický a historicko-urbanistický výzkum soustředil v poslední době na stabilní okruh otázek, jež mohou zároveň sloužit jako generální katalog základních prvků provázajících vznik moderní městské společnosti. Patří k nim:

1. Role měšťanstva při nastolení liberálních hospodářských, tedy kapitalistických vztahů.
2. Vznik moderní městské infrastruktury a občanské vybavenosti.
3. Role samosprávy a vznik nové politické kultury na komunální úrovni. Právě na tomto poli byl v duálních společnostech dlouho silný nacionalismus, neboť zde spojoval jazykové a kulturní požadavky se sociálně civilizační emancipací.
4. Vznik politických a hospodářských elit, respektive proměna sociální struktury městského obyvatelstva, nové druhy měšťanské sociability. Metodologické východisko je následující: namísto rozdílu v tradiční a moderní sociální struktuře lze zkoumat samotný proces její proměny včetně „přechodových fází“. Stále však přitom musíme mít na paměti, že vytváříme ideální typy, které se nehodí pro přesnější konkrétní popis. K deskripci konkrétních příkladů používáme

takovéto modely jen jako analytické nástroje. Objasňujeme je ale s pomocí historických příkladů.

5. Role trhu a konzumu ve vztahu k novým komunikačním možnostem. Sociologové navrhuji zavést jako vhodný prostředek k rozlišení mezi tradicí a modernitou v tomto kontextu pojem „strukturní modernizace“. Přechod od tradiční k moderní společnosti koncipují na rozličných úrovních. V technologických nastává změna od jednoduchých technik až k použití vědeckých poznatků a v zemědělství od substitučního hospodářství ke komerční produkci. V průmyslu je lidská či zvířecí síla nahrazena mechanickými stroji. V souvislosti s industrializací se stále více venkovského obyvatelstva stěhuje do měst. Strukturní diferenciace v tak rozdílných oblastech, jako je rodina, náboženství a sociální rozvrstvení, přitom není jednoduše jen důsledkem industrializace, nýbrž se vyskytuje i v „předindustriálních“ společnostech, například jako dopad kolonialismu.

6. Valorizace vzdělávání v městském prostředí, respektive role vzdělání jako součást lepší kvalifikace zajišťující lépe placenou a prestižnější práci. S tímto procesem je pak spjat vznik tzv. *Bildungsbürgertum*.

7. Profesionalizace, respektive vytváření uceleného korpusu vědění (vázaného na konkrétní vzdělávací a profesní instituce, formování standardizovaného životopisu „profesionálů“, monopolizace určitých forem vědění určitými institucemi kontrolovanými většinou státem), jež umožňuje privilegovaný přístup k pracovním místům, prestiži, funkcím i finančním zdrojům (a současně zřetelně vylučuje „ne-odborníky“) a jež předpokládá existenci víceméně uzavřených společností „expertů“. Tento proces je opět výrazně vázán především na města, kde sídlí univerzity a různé odborné komise, akademie, vědecké společnosti a kde se především vytvářejí pracovní příležitosti.

8. Valorizace rodiny a nové rozdělení sfér uvnitř rodiny – technické a hospodářské otázky byly podstatnou součástí mravní regulace mezilidských vztahů, což je typické pro svět, v němž dům a dvůr tvořily zpravidla výrobní, spotřební

i životní jednotku. Oddělení mravně-morálních od hospodářských záležitostí (a výdělečné činnosti) je oproti tomu typickým jevem společnosti, v níž jsou odděleny domácnost a pracoviště. Rozpad domácnosti jako formy integrace jedné přitom ruku v ruce s překonáním bariér mezi jednotlivými domácnostmi, tedy přináší integraci na zcela novém základě. 9. Sekularizace a dechristianizace městské společnosti – na venkově déle přetrvávají tradiční formy zbožnosti, náboženské sociability a projevy náboženského života. Ve městech vznikají nové formy sociability, které nahrazují kostel, viz kluby, čtenářské společnosti, divadlo apod., a také nové alternativy pro formování duševního (citového) života například prostřednictvím díky četby, divadla.

10. Nová role byrokracie při řízení (městské) společnosti – jasný přechod k monokratické formě rozhodování paradoxně lépe vyhovuje liberalizující a demokratizující se společnosti nežli starému kolegiálnímu systému. Zde se víceméně potvrzuje Wagnerova teze o novém přerozdělení odpovědnosti ve společnosti a současném procesu liberalizace a disciplinace této společnosti.

11. Proměny životních stereotypů a městského životního prostředí – vznikají nové formy sociability, ale zároveň dochází k atomizaci, individualizaci a k autonomizaci, jež umožňuje anonymnější prostředí města. V souvislosti s novým rozdělením distinkcí hovoří sociologové o připsaném statusu ve venkovské společnosti (respektive kontrolovaném – pohledem venkovských lidí, kteří člověka znají a zařazují) a získaném statusu, který si jedinec musí v anonymnější městské společnosti teprve „vybojovat“.

Modernizace je tak historiky stále více chápána jako komplexní historicko-sociální proces, u něhož se uplatňují nové sociální trendy doby, tedy zvláště sekularizace, unifikace, urbanizace, liberalizace, byrokratické, scholastické, profesionalizace, individualizace, medikalizace, (částečná feminizace) a technizace občanského a veřejného života a který bere více v potaz symbiózu tradičních a moderních elementů během celého modernizač-

ního procesu, stejně jako rozdílnost historického času, jenž má modernizace na různých místech k dispozici. Sociologické pojetí modernizace je pak definováno jako „komplex vzájemně souvisejících strukturálních, kulturních, psychologických a fyzických změn, které vykrystalizovaly v minulých stoletích a formovaly svět, ve kterém dnes žijeme“.

Výběrová bibliografie:

1. Reinhard BENDIX, *Modernisierung und soziale Ungleichheit*, in: Wolfram Fischer (ed.), *Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung*, Berlin 1968, s. 179–246.
2. Tadeusz BUKSINSKI, *Moderność*, Poznań 2001.
3. Nina DEGELE – Christian DRIES, *Modernisierungstheorie. Eine Einführung*, München 2005.
4. Anthony GIDDENS, *Důsledky modernity*, Praha 1998.
5. Jürgen HABERMAS, *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*, Cambridge 1987.
6. Ronald INGLEHART – Christian WELZEL, *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*, Cambridge 2006.
7. Jan KELLER, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2007.
8. Jan KELLER, *Teorie modernizace*, Praha 2005.
9. Daniel LERNER, *Modernisation. Social Aspects*, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, London – New York 1968.
10. Milan MYŠKA, *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava 2010.
11. Talcott PARSONS, *The System of Modern Societies*, New Jersey 1971.
12. Christopher PIERSON, *The Modern State*, London – New York 1996.
13. Dietrich RÜSCHEMEYER, *Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung*, *Geschichte und Gesellschaft* 6, 1980, č. 3, s. 311–325.
14. Dieter SCHOTT, *Stadt und Moderne. Die Stadt als Modernisierungsagent?*, in: Ute Schneider (ed.), *Dimensionen der Moderne. Festschrift für Christof Dipper*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Wien 2008, s. 459–479.
15. Peter WAGNER, *Soziologie der Moderne*, Frankfurt am Main – New York 1995.
16. Hans-Ulrich WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.

III. 2. Byrokracie a byrokratizace

Milan Hlavačka

Definice

Termín *byrokracie* je možno doslovně přeložit jako panství úřednictva či úřadů. Pojem byrokracie či úřednictva není ani v teorii ani v praxi užíván jednotně. Velké rozdíly ve výkladu tohoto pojmu tkví v teritoriální úřednické praxi a v dobové podmíněnosti samotného jevu. U Anglosasů je tento termín spjat s hodnotícími a ideologickými představami oddanosti byrokracie (anglicky *civil service*) obecné věci. V německém prostředí převažuje spíše termín *Beamtenbürgertum*, v němž je loajalita směřována více vůči státu nežli obci, neboť vznikl za fridericiánské epochy v Prusku a byl přetvořen monarchistickým liberalismem vilémovské doby. Právě německá sociologická teorie velmi často ztotožňovala všechny typy byrokracie s pojmem úřednictva vůbec. Navíc toto německé pojetí byrokracie bylo spojeno s vírou v progresivní vývoj západoevropské civilizace ve směru rozumné racionalizace společenského života za přispění úřednictva. Původně francouzské slovo byrokracie (*bureaucratie*) bývá ale často chápáno také jako obecně společenský jev spíše s hanlivým příděchem, který odsuzuje těžkopádnost, strnulost a neživotnost úřednického aparátu. V pozdější době se však byrokratická činnost stále více vnímá jako pozitivní činnost, jež spočívá v profesionálním vykonávání státní moci a veřejné správy. Úkolem byrokracie v moderním státě je tedy profesionální vykonávání vlády a správy ve smyslu operativní a někdy také koncepční metodické činnosti při řešení každodenních praktických i dlouhodobých problémů, spojených s rozvíjením